

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 811.161.2'38

О. О. Маленко

УКРАЇНСЬКИЙ ЛІНГВОПОЕТИЧНИЙ ДОСВІД У НАУКОВІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА

У статті здійснено коментар щодо літературознавчих студій Юрія Шевельова різних років, де пильну увагу науковець приділяє мовним особливостям художньої картини митця. До аналізу залучені розвідки про поетів Михайла Петренка й Василя Мови, які перебували в часових та художньо-естетичних паралелях з творчістю Шевченка. Дослідницька інтерпретація Шевельовим українського лінгвопоетичного досвіду відзначається раціональною виваженістю, індивідуальністю й певною суб'єктивністю оцінок, що подекуди суперечать загальноприйнятим поглядам на літературну вагу того чи того митця.

Ключові слова: лінгвопоетика, авторська стилістика, наукова інтерпретація художнього досвіду, поетичне новаторство, мовні шукання.

Маленко О. О. Украинский лингвопоэтический опыт в научной интерпретации Юрия Шевелёва. *В статье прокомментированы литературоведческие студии Юрия Шевелёва разных лет, где учёный уделяет внимание языковым особенностям художественной картины писателя. Анализом были охвачены статьи про поэтов Михаила Петренка и Василя Мову, которые находились во временных и художественно-эстетических параллелях с творчеством Шевченко. Исследовательская интерпретация Шевелёвым украинского лингвопоэтического опыта отличается рациональностью, индивидуальностью и определенной субъективностью оценок, которые иногда противоречат общепринятым взглядам на творчество того или иного писателя.*

Ключевые слова: лингвопоэтика, авторская стилистика, научная интерпретация художественного опыта, поэтическое новаторство, языковые поиски.

Malenko O. O. Ukrainian Lingual Poetic Heritage in Yuri Sheveliov's Scientific Interpretation. *The article presents a commentary on Yuri Sheveliov's literary studies of different years in which the scholar pays much attention to lingual features of the artist's world mapping. The topicality of the research is predetermined by the increase of modern scholars' attention to the scientific heritage of the world famous philologist, his studies on lingual poetics in particular. The aim of the article is to reconsider some fragments of Yuri Sheveliov's literary-critical studies, in which the subject of the scientific interpretation is lingual poetics of some Ukrainian artists. The analysis involves studies on the poets Mykhailo Peternko and Vasyl Mova who were in the same time and esthetic correlation with Shevchenko's works, but each of them had his own lingual stylistic strategy. The esthetic innovation of the writer (complication in form and content) was important for Sheveliov in his literary studies. The scholar connected the form with the artistic language. Sheveliov's research interpretation of Ukrainian lingual poetic heritage is marked by rational prudence, individuality and subjectivity in his evaluation, which is sometimes controversial to the generally accepted views on the literary value of a certain artist.*

Key words: lingual poetics, author's stylistics, scientific interpretation of the artistic heritage, poetic innovation, lingual searching.

Науковий феномен Юрія Шевельова цікавить українську наукову спільноту дедалі більше й ці зацікавлення втілюються в поліаспектному

студіюванні творчої спадщини відомого вченого. Мовознавці й літературознавці знаходять у ній ідеї, що відзначаються не лише теоретико-практичною вагою, а насамперед інтелектуальною потужністю, неординарністю, сміливістю думки. У розвідках про мовознавчий доробок Шевельова (зокрема, праці Л. Боярової, С. Вакуленка, В. Глушенка, А. Даниленка, В. Калашника, К. Каруник, О. Маленко, Л. Масенко, В. Мойсієнка, І. Муромцева, О. Переломової, І. Рябініної, Л. Ткач, М. Філона та ін.) науковці наголошують на послідовному втіленні вченим потєбнянського духу «пізнавальних пошуків у їх загальнофілологічній та гуманістичній спрямованості», адже питання української мови Шевельов розглядав і в контексті розвитку національного літературного процесу, вважаючи мову й літературу базовими складниками української культури [4, с. 3].

За таким синкретичним розумінням нашої мовно-літературної діахронії-синхронії постає наукова свідомість, націлена на раціональне осмислення лінгвального буття в його явищах-фактах і на їх ретельний, скрупульозний аналіз. І хоча Шевельов визнавав себе насамперед лінгвістом й основний корпус його праць пов'язаний з мовознавством і дослідженням української та інших слов'янських мов, учений написав багато цікавих і глибоких літературно-критичних праць, у яких рельєфно постає український художній досвід у його історії, персоналіях, творах, тенденціях, мові. І головне, у виражених оцінках, позбавлених впливу почуттів, емоцій, укорінених штампів і шаблонів. Індивідуальний, певною мірою суб'єктивований погляд на предмет, здатність протистояти стереотипам і говорити по-іншому про устатковані подекуди речі, ризикуючи бути несприйнятим або незрозумілим, — риси наукового мислення Юрія Шевельова.

У цьому вчений представляє так звану західну свідомість, що структурована за іншими психоментальними кодами, ніж наша, питома українська, або автохтонна. Сам Шевельов, називаючи українців МИ, розподіляв їх на ми-1 (теренні) і ми-2 (діаспорні), віднаходячи між ними як спільне, так і відмінне саме в характері наукової рефлексії. «На Заході ми (так, ми-2)» <...> внаслідок життєвих випробувань «вросли в більшу стриманість і тверезість, у контролювання надміру почуттів, надміру легких узагальнень» у науковому стилі [7, с. 16].

Суб'єктивність у судженнях — це свідомо обрана Шевельовим стратегія не шукати об'єктивності там, де вона примарна: є лише індивідуальна інтерпретація факту дослідником. Тому його міркування й оцінки, зокрема українського художнього досвіду, завжди є виявом власної дослідницької позиції, не обтяженої звичними для нас версіями наукової(літературознавчої й мовознавчої) рецепції. Вступаючи в полеміку з відомими українотеренними й діаспорними науковцями, Шевельов прагне довести вірогідність своїх положень шляхом ретельного раціонального аналізу як суто літературного матеріалу, так і мовностилістичного, яким, власне, й організований контекст, репрезентуючи той чи той авторський задум.

Лінгвопоетика, художня мова літературного тексту цікавили Шевельова ще змолоду, що зазнало наукового втілення в кандидатській дисертації,

присвяченій мовним особливостям поетичної збірки Павла Тичини «Партія веде». Аналізуючи цю роботу, проф. В. С. Калашник пов'язав пошукову настанову Шевельова в галузі лінгвопоетики з наміром встановлення єдиного напрямку розвитку художньої майстерності митця в контексті відповідного часу та світоглядно-естетичних тенденцій доби [4, с. 4]. При цьому чинником формування цілісного художнього світу письменника Шевельов визначає індивідуально-авторські мовностилістичні домінанти. З таких позицій науковець у подальшому досліджував творчість інших митців, демонструючи вміння віднайти в мовному матеріалі літературного тексту те, що не завжди лежить на поверхні, але має вагу як естетичний потенціал твору.

Мета розвідки полягає в осмисленні фрагментів літературно-критичного доробку Юрія Шевельова різних років, де предметом наукової інтерпретації став лінгвопоетичний досвід окремих українських митців.

Естетика, поетика, концепції історії української літератури, письменницький ідіостиль, художньомовні шукання — ці аспекти зазнали пильної уваги Юрія Шереха (саме так він підписував літературні праці) й стали цариною його наукових коментарів та оцінок. Услід за Дмитром Чижевським Шерех убачав історію українського письменства (і загалом словесності) як рух, як внутрішньо-суперечливий процес, конфлікт авторських світоглядів, задумів, стилів. Реконструкція минулих конфліктів, прагнення розібратися в їхніх причинах, аби наблизити читачів до істинного (наскільки це можливо) художнього обличчя митця, з одного боку, й виявлення естетичних та мовностильових домінант у творчості українських письменників — завдання, поставлене й реалізоване Шерехом у літературознавчих студіях, зокрема перших книгах «Не для дітей» і «Друга черга»; далі виданих уже в Україні книгах «Третя сторожа», тритомник «Пороги і запоріжжя», у розвідках про український літпроцес кінця ХХ ст. та його персоналії, у передмовах до художніх видань.

Ідеологічна не-заангажованість дозволяла науковцю здійснювати дослідницьку ревізію укорінених думок щодо ролі й місця того чи того митця в загальній картині українського літпроцесу та розвитку літературної мови. І більше — шукати й знаходити, наскільки й чим саме українська література могла би збагатити світовий художній досвід. Спокійний і виважений погляд Шевельова на мовно-літературні питання став віддзеркаленням його «настанови на інтелектуальне й критичне осмислення історії загалом і культури зокрема, з його запереченням ідеологічного тиску, запереченням несвободи як такої» [2, с. 118], і прагненням лишатися людиною, вільною у своїх діях, вчинках, працях.

Хронологія літературознавчих студій Юрія Шереха охоплює широкий контекст: від бароко до постмодерну, і в кожній естетичній практиці і в кожного досліджуваного митця науковець намагався відшукати художнє новаторство, яке розумів як нормальне, законне для мистецтва ускладнення — форми чи змісту [7, с. 463]. З формою науковець пов'язував насамперед мовну організацію літературного твору, його різнорівневий стилістичний потенціал і, звичайно ж, індивідуально-авторську лінгвопоетику.

Цікавими в цьому аспекті видаються критичні есеї Юрія Шереха про поетів одного часу — Тараса Шевченка й Михайла Петренка, один з яких отримав статус титульного поета нації, а другий так і залишився «малим» поетом, представником харківської романтичної школи. Рефлексії Шереха розгортаються довкола збірки Петренка «Думи й співви», що вийшла 1848 року, через 8 років після «Кобзаря», який відкривав вірш «Думи мої, думи». Для науковця стало важливим визначити: «Було це наслідування Шевченка чи виклик?» і що нового привніс у літературу й художню стилістику малий поет [7, с. 33].

Ідучи проти позицій наслідування, висловлених свого часу Омеляном Огоновським (1889) і продовженими в працях Є. Кирилюка, П. Приходька (1955), Г. Нудьги (1960), проти присуду Івана Франка щодо малої поетичної, а ще меншої «язикової вартості» творів М. Петренка [6, с. 96], Шерех насамперед розмежує національне/суспільне й загальнолюдське/індивідуальне у творчості, і саме крізь це протиставлення аналізує внесок кожного з поетів у літературу: (цитуємо) «У Шевченка — концепція поета, що підпорядковує свої думки і свою творчість своїй країні. Крізь особисту лірику проходить і вибивається на поверхню національно-історична романтика. Цьому Петренко протиставить концепцію суб'єктивної і тим самим загальнолюдської лірики, пафосом усієї його відомої нам творчості є не колектив, а *Я*, моя душа, мої переживання, які є водночас переживаннями універсальної людини, мій світ, що є світом універсальної людини, не драма національної субстанції в конкретних історичних обставинах, а трагедія внутрішнього конфлікту, закладеного в самій істоті людської душі» [7, с. 35-36]. І тут же додає, що змагання цих поетів було нерівне, адже голос Шевченкової творчості був для сучасників, за словами Пантелеймона Куліша, «воїстину гуком воскресної труби архангела», заглушивши «несміливий ліричний тон Петренкової поезії» [7, с. 36].

Протиставляє Шерех і мовну стилістику обох поетів, актуалізуючи насамперед лексико-семантичні рівні творення романтичного контексту в Шевченка й Петренка: у першого митця поетичний словник тяжіє до конкретики, особливо втропечітних моделях, сприяючи творенню візуально-аудіального словесного образу (*Нехай думка, що той ворон, / Літає та кряче, / А серденько соловейком / Щебече та плаче*); натомість у другого поета «лексика винятково загальна, часто абстрактна, і переходить в конкретність надзвичайно рідкі, радше не переходить, а зриває» [7, с. 37-38]. Петренко більшою мірою відтворює відчуття від споглядань картин доквілля, а не формує конкретний (зоровий чи звуковий) образ художнього об'єкта. Тому в нього так багато емотивно наснаженої епітетики (*весна мила, гарна; місто гарне, пишне; небо ласкаве, привітне*), і саме емоційність епітета Шерех відзначив як стильову доміанту Петренкового ідіостилю [7, с. 38].

Будучи за натурою естетом, критично ставлячись до народництва в літературі, Юрій Шерех шукав гармонії й краси в художньому слові. І в цих естетичних доміантах, (цитуємо) у «створенні «чистої» дикції української поезії, не обтяженої реаліями побуту і подробицями шоденності», М. Петренко,

на думку науковця, був послідовнішим, ніж Шевченко, не схотівши й не ставши «епігоном чи переспівувачем Кобзаря» [7, с. 46].

Аргументуючи свої положення детальним лінгвістичним аналізом авторської стилістики поета-романтика, відзначаючи його художню революційність для свого часу, учений прагне повернути Петренкові його заслужений рейтинг в історії української літератури. У поцінуванні поетичної стилістики харківського романтика Шерех пристає до високих оцінок, наданих поетові його сучасниками, зокрема М. Костомаровим й А. Метлинським, який загалом визначив його лаконічно й вагомо — ПОЕТ. Здійснюючи наукове «перечитання» поезії Петренка, реставруючи культурний контекст тогочасся, Юрій Шерех розставляє акценти й у дослідницьких стратегіях історика літератури, який, на його думку, має виконувати працю археолога, що відкопує не колишні міста, а макети міст, що ніколи не були збудовані [7, с. 46].

Вочевидь, таким «макетом незбудованого міста» стала для Шереха творчість маловідомого на сьогодні українського поета II половини XIX ст. Василя Мови (1842-1891), який свого часу був залучений до розряду епігонів Шевченка й пізніше вилучений з них Миколою Зеровим у статті «Поети пошевченківської пори». Для Шереха завжди було важливим ревізію вати устатковані погляди й оцінки, тож ця стаття спонукнула його до наукового переосмислення доробку шевченківських послідовників і виведення їхньої художньої вартості залежно від міри й характеру наслідування культовому поету. Такий підхід дозволив ученому виокремити митців, які «почавши з переспівів народнопоетичних мотивів, інколи повторюючи Шевченкові за собою, помалу намагаються внести свіжий струм у поетичне слово, беруться за переклади чужих поетів, не боячися неологізмів та рідковживаних слів» [7, с. 113].

До подібних поетів належав і Василь Мова (Лиманський), який, на переконання Шевельова, був письменником-експериментатором у царині поетичної мови й метрики, а в деяких своїх творах попередником українського експресіонізму (щодо Шевченкового епігонства, то Мова радше наслідував Куліша) [7, с. 131]. Дійти такого висновку вченому дозволила його методика глибокого аналізу літературного процесу на тлі широкого культурно-історичного контексту доби, виявлення діостильових маркерів авторського письма в його наявних жанрових формах, а також проекція на художню перспективність того чи того митця.

Основною з рис поезії Василя Мови, коментує Шерех, є розумовість, рефлексивність художньої інтерпретації філософсько-історичних, суспільно-політичних, літературно-критичних тем, актуальних для України II половини XIX ст. [7, с. 115]. Будучи світоглядним послідовником Куліша, письменник значної ваги в національному бутті надавав мові; українську ж літературну мову «уявляв як синтез галицької науково-публіцистичної та наддніпрянсько-східної мови художньої літератури» [7, с. 118]. Особливо захоплювався поет зразками живої української мови в її діалектах, художньо обробляючи оригінальні «народні слівця», створюючи за їхньою

лексико-граматичною подібністю власні неологізми, сповнені «сили та яскравості» (наприклад, *огнявий, невгав, нічогість, хмереча, марився далене-ча*) [7, с. 119]. Цим Мова підтримав популярні в ті часи намагання митців творити нову поетичну мову, у чому активно практикувалися Куліш з його «кованими» словами, Грабовський, Старицький. Аналізуючи внесок кожного з них у мовотворення, Шевельов розрізняє характер цих експериментів: Куліш — «архаїчніший, історичніший; Старицький — абстрактніший, менш народний, Грабовський — штучніший, менше пов'язує неологізми з загальним стилістичним завданням тексту» [7, с. 120].

Відзначаючи оригінальність художньої стилістики Василя Мови (особливо в поемі «Троїсте кохання»), Шерех говорить про її складність і подекуди незрозумілість для свого часу, коли основною лінгвопоетичною домінантою була стереотипна народна образність і спрощена символічність. Однак у цій складності вчений і вбачає новаторство, передбачаючи, що час розставить потрібні акценти в літературних пріоритетах і для кожного твору знайде заслужене місце на книжковій полиці [7, с. 139].

Поцінуючи новації в мистецтві, Юрій Шерех позитивно сприйняв оновлення української літератури двох останніх десятиліть ХХ ст., що спиралося на постмодерні орієнтири. Йому імпонувала творчість представників епатажного «Бу-Ба-Бу» (Андрухович, Неборак, Ірванець), яких відзначала недогматичність, карнавальність, національність, філологічність. Саме ці маркери, коментує О. Маленко, «вирізняють бубабістів як естетичних нон-конформістів, запрограмованих на реалізацію сміхової культури в її національному варіанті. Філологічність же актуалізує потужний мовно-комунікативний потенціал бубабістів з огляду на їх сміливе поведіння з мовою без будь-яких застережень — ідеологічних, естетичних, стилістичних» [5, с. 439-440]. Юрій Шерех відгукнувся на творчість «Бу-Ба-Бу» в незвичній для себе експресивній тональності: «...Це вже література, зі своєю філософією (так!), світоглядом (так!), стилістикою (так!), посміхом (так!), переляком (так!)...» [8, с. 266], високо поцінувавши художній і стилістичний креатив літургу.

Підтримав він і творчість Оксани Забужко, написавши передмову до її поетичної збірки «Автостоп» (1994), де із щирим захопленням підтримав авторку. Вочевидь думки Оксани Забужко про здатність цілої нації до трансцендентної свободи, і відповідно здатності людини, зокрема, митця, відчувати потребу у внутрішній свободі й відстоювати та реалізовувати цю свободу у творчості, були близькі Шереху. Сміливість і відкритість поетки у своїх текстах вразили вченого, про що він уже не раціонально, а надто емоційно написав у передмові: «Оксана Забужко говорить про такі речі, про які досі в українському мистецтві так не говорилося, часто так одверто, у таких подробицях, що дух переймає, падають усі завіси, і солодко, і страшно стає, і мимоволі думається — Боже великий, чи можна так невимушено, так просто про саму себе (бо в ліриці скрізь про саму себе), про своє тіло й душу прилюдно говорити, чи можна такі речі виносити на юрбу?» [3]. Поцінування зазнала й мовна стратегія письменниці, спрямована на синтаксичне

ускладнення авторського нарративу та його інтелектуалізацію; використання оказіональних лексико-граматичних моделей, текстову реанімацію давніх, рідковживаних та діалектних українських слів, якими рясніє дискурс Забужко і які стали маркером її ідіостилу.

Загалом останні роки життя Юрій Шевельов, як свідчать ті, хто перебував поряд, усе частіше пускав емоції в серце, сприймаючи людей і події з височини мудрості, допускаючи ближче до себе, хоча по життю був самотником. Визнаючи науковим пріоритетом мовознавство, не жив без літератури, театру, живопису. На робочому столі Юрія Шевельова, згадує Тамара Гундорова про останні дні метра [1], у його помешканні лишилася розгорненою книжка віршів Павла Тичини, якраз на «Похороні друга», там, де говорилося:

Усе міняється, оновлюється, рветься,
У ранах кров'ю сходить, з туги в груди б'є,
Замулюється мулом, порохом береться,
Землі сирій всього себе передає.

Саме ці слова, які мабуть, востаннє читав Юрій Шевельов у себе вдома, виголосив Андрій Даниленко при могилі вченого у квітні 2002 року. Проминуло вже 15 років, як великий філолог став частиною вічності, проте його праці, думки, передбачення мають здатність бути позачасовими, активізуючи наступників на їхнє подальше осмислення й інтерпретацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Гундорова Т.** Юрій Володимирович Шевельов [Електронний ресурс] // Літакцент: [веб-сайт]. URL: <http://litakcent.com/2008/12/12/tamara-hundorova-jurij-volodymyrovych-shevelov/>. 2. **Жадан С.** Нетиповий українець // Юрій Шевельов: учора, сьогодні, завтра (До 105-тої річниці з дні народження Ю. Шевельова). — Харків, 2013. — С. 115-119. 3. **Забужко О.** Автостоп: Поезії / Передмова Ю. Шевельова. — К.: «Український письменник», 1994. — 96 с. 4. **Калашник В.С., Філон М.І.** Українська поезія ХХ століття в наукових Ю. Шевельова: від Тичини до Стуса // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — № 843. — Серія «Філологія». — Випуск 55. — Харків, 2009. — С. 3-7. 5. **Маленко О.** Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості: Монографія. — Харків, 2010. — 488 с. 6. **Франко І.** Нарис історії української літератури. — Львів, 1912. 7. **Шерех Ю.** Третя сторожа: Література. Мистецтво Ідеології. — К., 1993. — 590 с. 8. **Шерех-Шевельов Ю.** Го-Гай-Го. Про прозу Юрія Андруховича і з приводу// Андрухович Ю. Рекреації. Роман. — К.: Час, 1997. — С. 260-270.

Маленко Олена Олегівна — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українознавства і лінгводидактики, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська 2, м. Харків, 61168, Україна.

E-mail: malena-o@yandex.ua
orcid.org/0000-0003-4753-0036

Malenko Olena Olehivna — Doctor of Philology, Professor, Head of the Ukrainian Studies and Applied Linguistics Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str. 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.